

FARSDİLLİ QAYNAQLARDA “ŞAHMAT” OYUNU VƏ ONUN LEKSİK FƏZASI İLƏ BAĞLI QEYDLƏR

Giriş. Farsdilli ədəbiyyatın qədim qatları o qədər dərin məzun daşmışdır ki, onları üzə çıxarmaq üçün ədəbiyyat, dilçilik, etnoqrafiya, kulturologiya kimi elmləri əlaqələndirməklə qəti nəticələr çıxarmaq və qənaətə gəlmək mümkündür. Bu aspektdə maraqlı hal klassiklərin fars dilindən istifadəsi, onların poeziyaya daxil etdikləri leksemlərin xüsusiyyətləri, söz yaradıcılığı qabiliyyəti ən bariz və diqqəti cəlb edən hadisələrdən hesab oluna bilər. Şairlərin xüsusi leksik fəzalarda işləməsi zamanın tələbi idi. Bu onların əlçatmazlığına və ustalığına dəlil edirdi. Bu cür qatların bir tərəfi klassik oyun adları üzərində köklənmiş, oyunların ad və atributları əsasında yaradılan leksik modellər və poetoloji fəndlər klassik fikir sahiblərini güdrətləndirməklə, gələcəkdəki tədqiqatçıları bu sahəni istifadə edən şairlərə təəccüb və tərəddüdlə baxmağa vadar edəcəkdirdi. Oyun ad və atributları ilə bağlı leksemlərdən istifadə poetika ilə yanaşı, oyunların təbiəti ilə yaxından tanışlığı şərtləndirmiş, oyundakı hadisələr ilə reallıq arasında güclü əlaqələndirmə bacarığı tələb etmişdir. Yalnız bununla bitməmiş, şairlərin müvafiq tarixi hadisələrə, işğallara, zülmə olan etirazları və ya qələbə mesajları da bir çox vaxtlarda məhz qeyd olunan leksik fəza hesabına ifadə olunmuş, gələcəyə çatdırılmışdır.

Əsas hissə. Farsdilli klassik ədəbiyyatda istifadə olunan ən məşhur oyunlardan birincisi “şahmat”dır. Şahmat bir növ insan həyatını bütün sahələrdə əks etdirmək baxımından oyunlar arasında ən başlıcaıdır. Şairlər məhz buradakı gedışlər hesabına təhdid, sevinc, qəzəb, qorxu, sevinc, arzu və s. kimi hisləri yaşatmağı bacarmış, gedışlərin məntiqi nəticəsi həyatdakı müvafiq vəziyyətlə tam əlaqələndirilmişdir. Şahmat barədə danışmadan əvvəl sözün etimologiyası barəsində qısa izahın verilməsi təqdirəlayiq hesab olunur. Sözün kökü barəsində ən əsaslı dəlil onun sanskrit dilindən pəhləvi dilinə daxil olmasıdır. Oyunun Hindistan ərazisindən İran coğrafiyasına daxil olduğuna etimad göstərsək, şahmat sözünün sonradan fars və ərəb dillərinə yol tapdığının şahidi oluruq. Qədim pəhləvi dilində olan “چترنگ” (çətrəng) sanskrit dilindəki [chaturanga] sözündən törəmə hesab olunur. Leksikoqraf Lalətik Çəndbəhar “Bəhar-e Əcəm” adlı lüğətində də bu faktı təsdiqləməklə yanaşı, “şətrəng” sözünün ərəbləşmiş “sətrəng”-dən gəldiyini vurğulayır [1, s.742].

Şahmatın farsdilli ədəbiyyata daxil olması və dildə şahmatla bağlı sözlərin hansı istiqamətdən daxil olması barədə danışmadan əvvəl oyunun kim tərəfindən ixtira olunması barədə olan müəmmalar barəsində qəti hökm çıxarmaq gərəkdir. Şahnamədə qeyd olunan “Qov və Təlxənd” dastanına etimad göstərsək, oyunun iki ögey qardaş arasında Hindistanda hökmüranlıq uğrunda mübarizə nəticəsində birinin at üzərində həlak olması və bu xəbərin analarına çatdırılması ilə bağlı məqamları əhatə edir. Bu xəbərin çatdırılması, oğulun şahmat üzərində gedışlər vasitəsilə döyüş səhnəsini başa salması nəticəsində açıqlanır. Ancaq Firdovsinin poetik formada təqdim etdikləri reallığı axtarmağa sövq edir. Ravəndi “راحة الصدور و آية السرور” (Qəlbin rahatlığı və sevinc əlaməti) əsərində şahmatın hind alimləri tərəfindən fikirləşilərək, Xosrov Ənüşirəvana göndərilməsi və bu qeyri-müəyyən oyunun sirrinin cavan vəzir Bozörqmehr tərəfindən açılmasını qeyd edir [5, s.406].

Təbii ki, Ravəndi ilə yanaşı bir çox leksikoqraflar öz əsərlərində bir çox mənbələrə yön çevirməklə oyunun etimoloji əsaslarını tapmağa səy göstərirlər. Digər fikirlər arasında oyunun şahmatda mahir ustad Ləclac-e Leylac tərəfindən yaradıldığı və ilk qalib gələn şəxsin o olduğu qeyd olunur. Hətta İbn Nədim “Əl-Fəhrest” əsərində Ləclacdən rəvayət etmiş, onun “Mənsubat-e Şətrənc” adlı əsərinin olduğunu və Şirazda vəfat etdiyini qeyd etmişdir [1, s.743].

Mənbələrdə şahmat oyundakı bəzi adət və ənənələrin olması ilə bağlı məlumatlar verilir. Məhz bu qaydalara görə böyük mövlə və dindar şəxslər müəyyən şərtlər daxilində bu oyunla məşğul olmağa icazə verirdilər:

Nasir Xosrov divanından beytə müraciət edək:

می جوشیده حلال است سوی صاحب رای
[7, s.50] شافعی گوید شطرنج مباح است بیاز

(Fikir sahibi tərəfindən qaynanmış şərab halaldır,

Şafeyi buyurur ki, şahmat rəva bilinir oynat)

Məhz buna görə Ravəndi qəti şəkildə şahlara oyunu mərcə və qumar şəklində oynamamağı tapşırır. Ünsürməali “Qabusnamə”də oğlu Gilanşaha nəsihət olaraq şahmatla məşğul olmağa adət etməməsini tapşırır, əgər yaxşı oyunçu olarsa, oyunda ədəb qaydalarına əməl etməyi buyurur, oyun sırasını ilkin olaraq rəqibinə verməyi ədəb və mərifətdən hesab edir [8, s.54].

Ravəndi şahmatda böyük faydanın olduğunu, oyunun bütöv bir hərbi sistemi olduğunu qeyd edir və bildirir ki, şahmat zehni güvvətləndirir, şahmat oyunu iti dərəkəyə malik olan şahların oyunudur.

Sədi beytlərində şahmatı müəyyən problemlərin həllində effektiv hesab edir:

زمانی، درس علم و بحث ننزلی
که باشد نفس انسان را کمالی
زمانی، شعر و شطرنج و حکایت
[6, s.390] که خاطر را بُود نفع ملالی

(Bir vaxt dərs, elm və quran oxuma, / İnsanın nəfsini kamilləşdirir)

Müəyyən vaxt şeir, şahmat və hekayə, / Ağılı izzirab və qəmdən qurtarar)

Şahmatın digər maraqlı cəhəti şərq ədəbi fikrində şahların sonunu göstərməsi, ibrət aynası olmasıdır. Şahmat qədr-qismət oyunu olmaqdan daha yüksəkdə dayanır və zehnin, düzgün fəaliyyət və ağılın növbəti həyatı gedişlərə verəcəyi töhfəni əks etdirir. Düzgün olmayan qərarlar isə ən sarsıdıcı zərbələrə mail olur və qəhrəmanlıq göstərməyincə bələdan və həlakdan xilasın mümkünsüzlüyü əyani şəkildə əks olunur. Məhz farsdilli klassiklərdən bu məsələni poetikada lazımı şahmat fiqurlarından istifadə etməklə oxuculara çatdırı bilmişdilər.

Bu aspektdə Xaqani qeyd edir:

ای بس شه پیل افکن کافکد به شاپیل
[2, s.38] شطرنجی تقدیرش در ماتگه جرمان

(O qədr qüdrətli şahmat şaha hücum zamanı devrildilər,
Şahmatdakı ümitsiz mat qismətləri ilə)

Bəzi klassik nümunələr fəhmsiz şahın şahmatdakı kimi öz ordusu olmadan bir oyuncaqdan başqa bir şey olmadığını qabardır, məğlubiyyəti dərrəkəsiz şahın fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər.

Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, farsdilli klassiklər şahmatı sıradan bir oyun kimi qəbul etməmişdilər. Burada olan fiqurlara isə hər hansı bir oyunun oyuncaqları hesab etmirdilər. Bu baxımdan fiqurlar klassiklər üçün hər biri unikal bir rəmz və simvol hesab olunurdular. Şairlər bu simvolları müxtəlif irfani və əxlaqi fikirlərin sərgilənməsi, eşq, mübarizə və s. kimi prosesləri ifadə etmək üçün poetik fənd vasitələri hesab edirdilər. Bu fəndlər isə heç də bütün şairlər üçün ümumişlək deyildi. Bu linqvopoetik fəzada ən məşhurlar farsdilli klassik ədəbiyyatın Azərbaycanlı nümayəndələri Xaqani, Nizami, Əvhədi və digərləri hesab olunurdular.

Klassiklər üçün şahmat fiqurları hər hansı bir xarakter və şəxsiyyəti simvolizə etmək üçün böyük resurs təqdim edirdi. Ariflər şahmatı bacarıq və hökmü göstərmək üçün, nərdi isə hesab və nəticəliliyi vurğulamaq üçün vasitə bilirdilər.

Mövlana qeyd edir:

بر رقعہ شطرنج وفاراست برو
[9, s.244] و آنگاه چو رخ به گوشه ای راضی باش

(Vəfa şahmatının taxtasında(sahəsində) düz get,
O zaman bir qala tək öz küncünə razılaş)

Şahmatdakı şah fiquru şairlər tərəfindən müxtəlif sifətlərdə təqdim olunub. Burada həqiqi şah, hökmüdar obrazı ilə yanaşı, dünyanın hakimi, yaradan siması da istisna deyil.

Mövlana vurğulayır:

به خانه خانه می آرد چو بیذق شاه جان مارا
[9, s.246] عجب بردست یا ماتست زیر امتحان مارا

(Şahın piyadası kimi bizim canımızı xana-xana alır,
Bizim üzərimizdə qərribə qələbə və ya matdır)

Klassiklər piyada və vəzirin simvollaşdırılmasında maraqlı cəhətlər sərgiləyiblər. Piyada bəzən əzmkar, mübariz, səbrlə ucalan qismində, bəzənsə qətiyyətsiz və az hərəkətliliyi nümayiş etdirən xarakteri göstərmişdir. Vəzirin hərəkətləri isə onu inadçı insanların xarakteri ilə eyniləşdirmişdir.

Nümunələr göstərir ki, təkcə oyundakı fiqurlar deyil, oyun prosesi ilə bağlı olan bütün söz və ifadələr klassik ədəbiyyata yol tapa bilmişdi. Bir çox ariflər müxtəlif məsələlərin mahiyyətinin çatdırılmasında şahmat leksik fəzasına müraciət etmişdilər. Bu idiomatik ifadələrin toplanmasında Əli Əkbər Dehxodanın adı xüsusi qeyd olunmalıdır. O, “Əmsal və həkəm” monoqrafiyasında müəyyən sistem yaratmağa çalışmışdır. Qeyd olunan nümunələrdən birinə diqqət edək:

پیل شطرنج از کجا ماند به پیل منگوس
[1, s.748] شیر شادروان کجا ماند به شیر مرغزار

(Şahmat fili hara, Məngəlus fili hara,
Ruhu şad şir hara, səhra şiri hara)

Şairlərin şahmat fəzası ilə bağlı işlədikləri bu sahə bədii ifadə vasitələri baxımdan çox zəngin idi. Klassiklər öz xəyal dünyalarında nəzərdə tutduqları mətləbləri şahmat və atributları əsasında yaratdıqları müxtəlif bənzətmələr, təşbeh və istiarələr əsasında istifadə edirdilər.

Qətran Təbrizidən olan beytə diqqət yetirək:

کلین عاشقی چو بازی شطرنج هندوی است
[1, s.749] گاهی بود به لعب پیاده ز شاه به

(Bu məhəbbət hindlilərin şahmatı kimidir,
Bəzən oyunda piyada şahdan yaxşı olur)

Nəticə. Farsdilli klassik ədəbiyyatda şahmat oyunu istər ad, istərsə də atributlarından istifadə edilməklə poetizmlər, idiomatik əsaslı ifadələr, frazeoloji birləşmələr yaratmaq baxımdan birinci sırada dayanır. Oyunun leksik səması farsdilli klassik ədəbiyyatın Azərbaycan və İraq üslubunun nümayəndələri tərəfindən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Şairlərin belə poetoji fəndlərə müraciət etməsi böyük bir linqvopoetik sahənin yaranması ilə nəticələnmiş və bu qədim sahə tədqiqat üçün səmərəli hesab olunur. Şahmatın mübarizə meydanı olması, burada olan fiqurların bir hökuməti xatırlatması şairlər üçün eyniləşdirmələr aparmaq üçün misilsiz material təqdim etmiş, məhz buradakı atributlardan istifadə edilməklə yaradılan birləşmələr fars dilinin leksik fondunun zənginləşməsinə, sonrakı şairlər üçün əsrarəngiz poetik fəndlərin formalaşmasına təkan vermişdir.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. بیات،س.ر. شطرنج در گستره ی ادب فارسی//، چیستا، شماره ی ۷۶-۷۷، تهران: ۱۳۷۰، ص. ۷۴۲-۷۵۰.
2. حقایق،آر. دیوان - به تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: سعادت، ۱۳۱۶، ۹۷۱ ص.
3. دهخدا،ع.الغتلامه - زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی (۱۵ جلدی). تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۲، ۱۱۱۴ ص.
4. رامپوری،ع.م.عیات اللغات - به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: معرفت، ۱۳۶۳، ۱۲۰۹ ص.
5. راوندی،م.س. راحة الصدور و آية السرور در تاریخ السلجوق. تهران: اساطیر، ۱۳۸۶، ۵۷۵ ص.
6. شیرازی،س. گلایات - به تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: بهزاد، ۱۳۸۷، ۹۸۰ ص.
7. قبادیانی،ن.خ. دیوان اشعار - تصحیح مجتبی مینوی، تهران: انتشارات دانشگاه مک گیل، ۱۳۵۷، ۷۷۱ ص.
8. عنصرالمعالی،ک. قلیوسنامه - به اهتمام و تصحیح سعید نفیسی، تهران: فروغ، ۱۳۸۷، ۴۰۰ ص.
9. مولانا،ج. گزینه غزلیات شمس تبریزی - به کوشش محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۹، ۶۸۸ ص.

Key words: linguopoetics, persian language literature, game, chess, attribute, poeticism

Ключевые слова: лингвопозтика, персоязычный литература, игра, шахматы, атрибутика, поэтизм

Some points about the game of chess and its lexical space in persian sources

Summary

In classical Persian literature, chess is in the first row in terms of creating poetic units and idiomatic interpretation and phrases using names or its components. The lexical space of the game was widely used by representatives of the Azerbaijani and Iraqi styles of classical Persian literature. Poets' recourse to such poetic techniques led to the creation of a large linguistic space, and this ancient field offers a wide range of materials for research. That chess is a battlefield, the figures here are reminiscent of a government, they have provided unique materials to identify poets. Precisely the combinations created using the elements here have provided the motivation to enrich the vocabulary of the Persian language and the formation of mysterious tricks of poetry for later poets.

Примечания об игре в «шахматы» и ее лексическом пространстве в персидских источниках

Резюме

В классической персидской литературе шахматы занимают первое место по созданию поэтизмов, идиоматических выражений и фразеологических сочетаний с использованием своего названия или атрибутов. Лексическое пространство игры широко использовалось представителями азербайджанского и иракского стилей персоязычной классической литературы. Обращение поэтов к подобным поэтическим приемам привело к созданию обширного лингвопоэтического поля, и это древнее поле предлагает широкий спектр материала для исследования. Тот факт, что шахматы являются полем битвы, фигуры здесь напоминают правительство, дали уникальные материалы для идентификации и идентификации поэтов, именно комбинации, созданные с использованием здесь элементов, мотивацию к обогащению словарного запаса персидского языка и формирование у позднейших поэтов загадочных поэтических приёмов.

Rəyçi: f.ü.e.d.,prof. Ş.Ə.Əlibəyli